

“ मा. अण्णा हजारे यांच्या शैक्षणिक कार्याचा चिकित्सक अभ्यास ”

प्रा. डॉ. शर्मिला भाऊसाहेब पारधै
विद्या प्रतिष्ठान (महाराष्ट्र) संचलित
शिक्षणशास्त्र 'हाविद्यालय
अहमदनगर.

सारांश

वास्तविक पाहता आजच्या शिक्षणाबद्दल सर्वच जण तक्रारीचे पाढे वाचतात. शिक्षणाचा सरकारी गाभा कायम ठेऊन मुलांवर संस्कार करण्यासाठी वेगळी वाट शोधण्याचा कुणी प्रयत्न करत नाही. अर्थात त्याला सरकारी धोरणांही तेवढीच कारणीभूत असतात. शिक्षणाचे बदलते धोरण, पालकांचे दुर्लक्ष, शिक्षकांची अनास्था यामुळे जवळजवळ ४०% मुले नापास होतात. त्यामुळे त्यांच्या न्यूनगंड निर्माण होतो. त्यांची मानसिकता खचते. परिणामी ते शाळा सोडूनच देतात. की मुले नापास का होतात? त्यांच्या समस्या काय आहेत? त्यांची अभिवृत्ती कशात दडली आहे.... या व अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधूनच राळेगण सिध्दी येथे मा. अण्णा हजारे यांनी जून १९८० साली ग्रामस्थांच्यामदतीने पहिला नापासांची शाळा सुरु केली. या शाळेत दोनदा/ तिनदा नापास झालेले, व्यसनांच्या आहारी गेलेले, उनाडपणा, टगेगिरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो.

अण्णांची प्रेरणा, समाजाप्रती त्यांची असणारी मानवतेची भावना याची जाणीव ठेवत या शाळेतील शिक्षकांनीही या अभिनव उपक्रमाला साथ दिली. याचाच परिणाम म्हणुन महाराष्ट्रातील विविध भागातील अशा नापास झालेल्या मुलांनाच इथे प्रवेश देण्यात येतो. शिक्षकांचे अथक प्रयत्न या नापास मुलांची मनापासुनची साथ आणि इथले पुरक वातावरण इ.चा सुयोग्य परिणाम म्हणजेच या विद्यार्थ्यांचा इ. १०वी चा निकाल ९७% इतका लागला.

मार्कापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे त्यांच्या बोलण्यात, चालण्यात, वागण्यात. जो मारक झाला तो महत्वाचा आहे.

शिक्षणाने माणूस सृजन बनतो यासाठी अण्णांनी सुरु केलेल्या या शाळेमध्ये विद्यार्थी विकास करतांना निःस्वार्थी वृत्ती, सामाजिक बांधिलकीची जाणीव, शुध्द आचार- विचार, त्याग या गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजविण्यात येतात जेणे करून एक समाज निर्माण होऊन हे राष्ट्र बलशाली होईल.

विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक मेरिट निर्माण झालेच पाहिजे पण त्याच बरोबर सद्विचार, सदाचार, मानवताधर्म, निष्कलंक चारित्र्य, शील यांचेही मेरिट मिळवायलाच हवे अण्णांचा हा शिक्षणविषयक विशाल दृष्टिकोन लक्षात घेऊन शिक्षकांनी शाळेसाठी बलसंवर्धन, श्रमसंस्कार, शील संवर्धन, देशप्रम आणि प्रज्ञाविकास ही पंचसूत्री राबवून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न अहोरात्र चालवला आहे. 'मी म्हणजे देश आणि देश म्हणजे मी' हे तत्व मुलांच्या मनावर बिंबवून त्याला देशाचा महान नागरिक बनविण्याचा प्रयत्न या शाळेत सातत्याने चालू असतो.

प्रस्तावना

स्वयंपूर्ण खेड्याची महात्मा गांधीजींची संकल्पना स्वप्न होतं. खेड्यातच स्वावलंबन व स्वयंपूर्णता असावी, खेड्यातील स्वयंप्रेरणेला व कर्तृत्वाला वाव मिळावा. आपले व आपल्या गावचे आरोग्य आपला आहार व उपचार पध्दती, उत्पादन पध्दती, अर्थव्यवस्था, आजच्या ज्ञान विज्ञानाचा लाभ घेऊन सुधारणा तसेच आपला दैनंदिन राज्यकारभार पंचायत पध्दतीने न्यायनितीच्या बळावर सांभाळून करतील असे वळण त्यांना लावावे. तसेच आज अनेक नापास विद्यार्थी, बेरोजगार युवक सर्वत्र दिसतात. त्यांना आपल्या उद्याची चिंता असतेच या नापासांना योग्य वेळी योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही तर ते वेगळ्याच वळणावर जाण्याची दाट शक्यता असते. स्थगन व गळतीचे प्रमाण आजही शाळांमध्ये दाट दिसते. त्यामुळे मुले कंटाळून शाळा सोडतात. अशा मुलांना जर शिक्षण योग्य प्रकारे दिले तर ते देखील शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणता येतील. आणि परिणामी त्याचा भविष्यकाळही उज्वल होऊन शकेल.

महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नाला साकार रूप देण्यासाठी उभं आयुष्य हसतमुखाने गावाच्या विकासासाठी झटणारे, आपले वेगळेपण आपले अस्तित्व त्याचबरोबर गावचे अस्तित्व इतरांच्या समोर आदर्शाच्या रूपाने आणणारे अण्णा हजारे होत.

अण्णा हजारे यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाची सखोल ओळख. त्यांचे जीवन, त्यांचे कार्य सविस्तरपणे नव्या पिढीसमोर आल्यास एक नवा आदर्श समोर ठेऊन नवी पिढी वाटचाल करेल आणि पुन्हा एकदा गांधी, शाहु, फुले यांचे कार्य निःस्वार्थी वृत्तीने समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे कार्य करून समाजाला योग्य वळणावर/ मार्गावर चालण्यास प्रवृत्त करेल अशी आशा वाटते म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनाच्या विषयातून हे संशोधन हाती घेण्यात आलेले आहे.

गरज

खेडेगावात आजही शेतात मजुरी करणारा हा मजुरच राहिलेला दिसतो तर संपन्न शेतकरी हा अधिक संपन्न झालेला आढळतो. अज्ञानामुळे, निरक्षरतेमुळे, मजुर म्हणून काम करणाऱ्यांना आलेल्या अनेक शासकिय योजनांचा लाभ घेता येत नाही.

शाळेतही काही न समजत असल्याने काही मुले पुन्हा पुन्हा त्याच वर्गात राहतात. स्थगन आणि गळती होते परिणामी ते शाळा सोडून मजुरी करायला जाऊ लागतात.

अशाच आजुबाजुच्या व गावच्या परिसरातील सर्व नापास मुलांना एकत्र आणून त्यांच्यासाठी नापासांची शाळा स्थापन करून नापासांची 'नापास' म्हणून होणारी अवहेलना टाळून त्यांना शिक्षण देऊन या मुलांना अण्णांनी शिक्षण प्रवाहात आणले.

एक सामान्य अल्पशिक्षित गरीब शेतकरी कुटूंबातील मुलगा एका ध्येयाने प्रेरित होऊन एखाद्या दिपस्तंभाप्रमाणे सर्वांच्या समोर उभा राहतो यामागची कारणे कोणती? त्यांच्या प्रेरणा कोणत्या? त्यांची कार्यपध्दती नेमकी कशी आहे? त्यांच्या प्रेरणा, येणाऱ्या अडचणींवर मात करत त्यांनी आपले शैक्षणिक कार्य कसे चालू ठेवले? या कार्याची ओळख महाराष्ट्राला कितपत आहे? याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

या सर्व घटकांचा विचार करण्यासाठी म्हणून संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले.

संशोधनाचे महत्व

अण्णा हजारे यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामागील मुख्य प्रेरणा काय होती हे समजून घेता येईल.

राळेगण सिध्दी गावात अण्णा हजारे यांनी स्थापन केलेल्या नापास विद्यार्थ्यांच्या बदलांचा अभ्यास करण्याकरीता उपयुक्त ठरेल.

वरील मुद्यांच्या आधारे प्रस्तुत संशोधनातून विविध बाजू समोर आणल्या जातील. त्यांनी शैक्षणिक योगदानाच्या विविध पैलुंवर काम केले आहे. त्यामुळे हे संशोधन संशोधिकेस अधिक महत्वाचे वाटते.

● संशोधनाचे उद्दिष्ट

मा. अण्णा हजारे यांनी परिसरात केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

● संशोधन प्रश्न

अण्णा हजारे यांच्या शैक्षणिक योगदानामागील वैशिष्ट्ये कोणती? त्या योगदानामागील प्रेरणास्त्रोत कोणते?

● संशोधनाची व्याप्ती

१. प्रस्तुत संशोधनासाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील राळेगण सिध्दी या गावाचाच विचार केला आहे.

२. प्रस्तुत संशोधनात अण्णा हजारेंच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेतला आहे.

३. प्रस्तुत संशोधनात राळेगणसिध्दी येथील नापासांच्या शाळेतील कार्यासंबंधी माहिती एकत्र करण्यात आली आहे.

४. प्रतिसादकांचे आलेले प्रतिसाद ग्राह्य धरलेले आहे.

● संशोधनाची परिमर्यादा

१. १९७५ ते २००४ पर्यंत अण्णा हजारे यांनी राळेगणसिध्दी येथे केलेल्या शैक्षणिक कार्याशी संबंधित आहे.

२. संत यादवबाबा शिक्षण प्रसारक मंडळ या अंतर्गत शैक्षणिक संस्थेशी संबंधित आहे.

३. सदर संशोधन हे इतर सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांच्या बरोबरच नापास विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासंदर्भात अण्णा हजारे यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याशी संबंधित आहे.

● संशोधनाची मर्यादा.

१. अण्णा हजारे यांचे समाजसेवक म्हणुन शैक्षणिक कार्य विषयक माहितीचे स्त्रोत संशोधिकेने वापरले आहे.
२. प्रस्तुत संशोधनासाठी राळेगणसिध्दी ता. पारनेर जि. अहमदनगर या गावातील संत यादवबाबा शिक्षण प्रसारक मंडळाची श्री संत निळोबाराय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय व संत यादवबाबा वसतिगृह हे क्षेत्र आहे.
३. प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष माहितीच्या विविध स्त्रोतांकडुन मिळालेल्या माहितीवर आधारित आहे.
४. प्रस्तुत संशोधनातील प्रतिसादकांच्या भावभावना, आवड, मनःस्थिती, सत्य- असत्य यांवर संशोधिकेचे नियंत्रण नाही.

● संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी अण्णा हजारे यांच्या शैक्षणिक अभ्यासासाठी शैक्षणिक संशोधनामधील वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दती आणि व्यक्ति अभ्यास पध्दती या संशोधन प्रकाराचा वापर केला आहे.

अ- सर्वेक्षण पध्दती- ग्रामस्थ आणि नापास विद्यार्थी यांच्याकडुनच शालेय विकासाच्या विविध योजनांची माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली आणि मुलाखती या साधनांच्या माध्यमातुन सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला.

ब- व्यक्ति अभ्यास प्रकार- १) तौलनिक कार्यशाळा अभ्यास,

२) समुदायाचा अभ्यास

३) प्रवृत्त अभ्यास

४) अनुधावन अभ्यास/ पाठपुरावा अभ्यास

५) कृतियुक्त विश्लेषण

६) दस्तऐवज विश्लेषण/ आशय विश्लेषण

जनसंख्या व नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी 'अण्णा हजारे यांच्या शैक्षणिक कार्याचा राळेगण सिध्दीच्या संदर्भात समाजावर पडलेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास' हे अभ्यासक्षेत्र निवडल्याने सदर संशोधन हे सर्वेक्षण व व्यक्ति अभ्यासांतर्गत मोडते.

१००% शिक्षक आणि विद्यार्थी न्यादर्श म्हणून घेतल्यामुळे निवड करण्याची गरज भासली नाही.

शिक्षक जनसंख्या-

या जनसंख्येमध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील राळेगणसिध्दी गावातील श्री संत निळोबाराय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालयामध्ये इ.५वी ते १२ वीच्या वर्गांना विविध विषयांचे अध्यापक करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या- २१ म्हणजेच १००%

माजी विद्यार्थी जनसंख्या

या जनसंख्येमध्ये राळेगणसिध्दी येथील श्री संत निळोबाराय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालयातून इ.१० वी ते १२ वी चे शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या १०-१००%

नापासांच्या शाळेतील इ.५वी ते १० वीचे विद्यार्थी या एककाचा विचार करून सन २००३-२००४ ची पटसंख्या शालेय दफ्तरातून मिळवली. त्यात २८५+४५ मुले + मुली एकूण=३०० विद्यार्थी आहेत. त्यातील इ.५वी ते १२ वीचे २००३- २००४ चे विद्यार्थ्यांचा एककाचा विचार करू १० विद्यार्थी निश्चित केले.

● संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधन कार्यात प्रश्नावली व मुलाखती या सामुग्री संकलनाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

● शिक्षकांसाठी प्रश्नावली

- माजी विद्यार्थ्यांसाठी प्रश्नावली
- संख्याशास्त्रीय साधने

प्रस्तुत संशोधनाच्या कार्यात शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष शैक्षणिक कार्य

१९७५ पूर्वीची स्थिती	१९७५ नंतरची स्थिती	राबवलेल्या उपक्रमाचे स्वरूप	दिसून आलेले फरक
माध्यमिक शाळा नव्हती	१९७९ पासून गावात माध्यमिक विद्यालय सुरु करण्याचा ग्रामसभेचा निर्णय	ग्रामसभेतील निर्णय	घरी काहीही काम न करणारी मुले इथे स्वतःचा ताट तांब्या स्वच्छ करण्यापासून शौचालये साफ करतात.
शेजारीच पिंपळनेर येथे शाळा	शाळेच्या मान्यतेसाठी १९८० मध्ये नगरच्या जिल्हा परिषदेसमोर अण्णासहित ३५० ग्रामस्थांचे आमरण उपोषण	जून १९८० साली संत निळोबाराय माध्यमिक शाळा स्थापन	स्वावलंबी जीवन शिकवलं जातं
शिकणाऱ्यांची संख्या अल्प	काही तासांतच इ.५वी ते १०वीच्या वर्गांना अनुदान तत्त्वावर शासनाची मान्यता	१९८५ साली संत यादवबाबा वसतिगृहाची स्थापना/ सोय	पहाटे ४:५० ते रात्री १०:०० अशी या विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी, यात रनिंग, पी.टी., खेळ, व्यायाम, योगशिक्षण, मूल्यशिक्षण, साफसफाई आणि शिक्षण यातून आनंददायी शिक्षण

इ.२री / ४थी पर्यंतच शिक्षण	१९८५ ला याच शाळेत नापासांनी अर्धवट शिक्षण सोडून देऊ नये म्हणुन नापासांच्या प्रवेशास प्राधान्य	१९८५ मध्येच व्यसनांच्या आहारी गेलेल्या उनाडपणा, टगेगिरी करणाऱ्या, दोन/ तीन वेळा नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाला सुरुवात	इथे प्रवेश घेतलेले 'अ' तुकडीतील सर्व विद्यार्थी सारखेच (नापास झालेले) असल्याने त्यांची स्वतःहुन बदलाला सुरुवात.
मुलींना शिक्षण नाही	मुलींनाही शाळेत प्रवेश	प्रत्येक वर्गाची 'अ' तुकडी नापास मुलांची	राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेमध्ये या शाळेतील मुलांचा उत्कृष्टरित्या सहभाग
पुरावा: मुलाखत संदर्भ	सर्वच स्तरातील नापास व बिगर नापास मुलामुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य	प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या कृतिशिलतेला वाव दिला जातो. आरोग्य व खेळाला प्राधान्य	विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास
	पुरावा: शालेय रजिस्टरची माहिती व एकत्रित प्रश्नावली प्र.क्र. १५ ते २५ व मुलाखत संदर्भ	वनसंवर्धन, श्रमसंस्क र, शीलसंवर्धन, देशप्रेम व प्रज्ञाविकास ही विद्यार्थ्यांसाठी पंचसूत्री शाळेत तयार केली. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा शाळेचा/ शिक्षक वृंदांचा सततचा प्रयत्न	पुरावा- एकत्रित प्रश्नावली निष्कर्ष मुलाखत संदर्भ मुख्याध्यापक (शिक्षक आणि नापासांचे पालक)

प्रश्नावलीतील मुक्त प्रश्नांना मिळालेल्या प्रतिसादावरून काढलेले ठळक निष्कर्ष

● पूर्वीच्या शाळेत उनाड, वाया गेलेला म्हणुन सतत दुर्लक्ष केले गेले त्यामुळे उनाडपणा करायला आपोआपच संधी मिळत गेली. या शाळेत आल्यानंतर शाळेतील, वसतीगृहातील सर्वच मानवी घटकांचे आणि स्वतः अण्णांचे प्रत्येकावर वैयक्तिक बारिक लक्ष असायचे त्यामुळे उनाडपणा न करता आणि आलेले सगळेजण सारखेच असल्यामुळे, आपुलकीच्या वागणुकीमुळे, कधी धाकामुळे स्वयंशिस्त लावुन घेतली आणि स्वतःमध्ये सुधारणा झाली.

- अण्णांची तसेच शाळेतील सर्वच मानवी घटकांची स्वयंशिस्त, वेळेचे नियोजन तसेच काम करवुन घेण्याची शिस्त, आमच्यातील कृतीशिलता, अभिरूचीला प्राधान्य देऊन विविध संधी दिल्या गेल्या त्यानुसार काम करवुनही घेतले. आपुलकीच्या धाकातुन खूप काही शिकायला मिळाले.
- अण्णांच्या सहवासातुन शालेय कालावधीत साधे राहुन उच्च विचारसरणी करायला शिकायला मिळाले कारण अण्णांचेच प्रत्यक्ष उदाहरण सतत आमच्या नजरेसमोर असायचे.
- सुरुवातीला हे सर्व खूपच जड गेले परंतु हळूहळू या सर्वांची सवय झाली. अंगवळणीच पडले.
- भविष्यात अण्णांसारखेच काम करावयाचे आहे.

संदर्भ

- कऱ्हाडे बी. एम. (२००३) शास्त्रीय संशोधन पध्दती, नागपूर पिंपळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिकेशन्स.
- मुळे रा. रा. आणि उमाठे वि. तु. (२०००) शै. संशोधनांची मूलतत्वे (आवृत्ती २) नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निमिती मंडळ.
- हजारे अण्णा (२००२, २००७) माझे गाव माझे तीर्थ, राळेगणसिध्दी परिवार प्रकाशन.
- भालेराव शाम (२००७) ही वाट संघर्षाची, अण्णा हजारे: पुणे सिग्नेट पब्लिकेशन्स
- वारघडे सुरेशचंद्र (२००९) राळेगण सिध्दी, ग्रामविकासाची पाऊलवाट: राळेगणसिध्दी परिवार प्रकाशित.
- डॉ. पारधे शर्मिला (२०१२) Ph.D. मा. अण्णा हजारेंच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा राळेगणसिध्दीच्या संदर्भात समाजावर पडलेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास: पुणे विद्यापीठ, पुणे.

...